

Marcin Szczepan
(Gdańsk)

Program misji pruskiej w symbolice Drzwi Gnieźnieńskich

(Na marginesie pewnej koncepcji Gerarda Labudy)

Key words: Church, mission, pagans, Prussians, iconography, image

W literaturze przedmiotu niejednokrotnie zwracano uwagę na to, że część prawego skrzydła Drzwi Gnieźnieńskich (DG) odnosi się do programu artystycznego jednego z okresu życia świętego Wojciecha. Chodzi o jego wyprawę chrystianizacyjną do Prus¹. Warto jednak

¹ Z. Kępiński, *Symbolika Drzwi Gnieźnieńskich* [w:] *Drzwi Gnieźnieńskie*, t. 2, red. M. Walicki, Wrocław 1959, s. 191; L. Kalinowski, *Treści ideowe i estetyczne Drzwi Gnieźnieńskich* [w:] *Drzwi...*, t. 2, s. 7–160; por. zwł. interpretację tej części Drzwi Gnieźnieńskich, G. Labuda, *Reminiscencje Pasji św. Wojciecha z Tegernsee (około 1025) w scenach jego żywotu na Drzwiach Gnieźnieńskich (około 1025)* [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Profesorowi Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań 1997, s. 53: „[...] sceny z prawej strony zwłaszcza trzy końcowe, przesądzają kwestię jego autorstwa na rzecz gnieźnieńskiego środowiska kościelnego”. Natomiast już w kontekście przekazu *Tempore illo* cytowany autor zwrócił uwagę, że: „Sprawa zaczyna się komplikować, gdy przechodzimy do wykrycia źródeł scenariusza części prawej, prusko-polskiej. W zasadzie nie ma powodu z góry zakładać, że autor Legendy porzucił tekst Brunona z Kwerfurtu i obrał sobie za przewodnika jakiś inny żywot. Rzecz polega na tym, że ta druga część nie zachowała się w oryginalnej wersji, lecz że dotarła do nas w wersji dość mocno zniekształconej przez innego autora”, *ibidem*, s. 54. Dlatego: „Wprowadził on do swej opowieści całkiem nowe epizody, jak na przykład dwie fazy wypraw misyjnych św. Wojciecha, pierwszą do jakiegoś nieznanego «dzikiego ludu», powrót do Gniezna, pozostawienie Gaudenego na tronie arcybiskupim tamże, stamtąd ponownie podróż do pogan, tym razem autentycznych Prusów, wążek gościnnego Prusa, który gościł u siebie przez pewien czas misjonarza [podkreślenie M.S.], udziwnione wydarzenia związane z aktem zabicia św. Wojciecha, wykup relikwii i przejściowe ich złożenie w Trzemesznie”, *ibidem*, s. 54–55. Zwróćmy uwagę, że w konkluzji swojego wywodu G. Labuda

zaznaczyć, że większość ustaleń zakładała połączenie w scenariuszu DG historii, legendy, teologii i polityki². Wiadomo również, że średniowieczne drzwi kościelne spełniały funkcję uroczystych proklamacji ideologicznych³. W związku z powyższym w zestawieniu kwater z okalającą je bordiurą dostrzegano też pewne przesłania programowe. Przykładem może być wyobrażenie św. Wojciecha jako rycerza Pana, który wzywa siły zła do walki, a swoistym komentarzem tego ujęcia jest umieszczenie w lewym górnym narożniku bordiury sceny walki bohatera ze smokiem uosabiającym siły nieczyste (il. 2). W takim razie mamy tutaj wyraźne zestawienie działalności duszpasterskiej skierowanej przeciwko pogaństwu z aluzją walki wymierzonej ludziom bezbożnym i prześladowcom Kościoła⁴.

W tym znaczeniu zakładano więc, że przyczyną prezentacji przebiegu misji pruskiej w prawym skrzydle DG była chęć rozszerzania państwa na zewnątrz⁵. Charakterystyka pewnych postaw oraz gestu obyczaju pruskiego świadczą natomiast o innych źródłach informacji niż wersje literackie życiorysu św. Wojciecha⁶. Dostrzegano negatywne ujęcie Prusów, którzy zostali ukazani jako ludzie nieznający

pominał w części gościnności owego Prusa jego przyjęcie chrztu, czyli już wówczas nie uznawał sceny z kwatery XI za domniemany Chrzest Prusa. Biorąc to za swoją podstawę interpretacyjną, stwierdził zatem, że: „Dla tych wszystkich nowych epizodów nie znajdujemy odpowiednika w odnośnych scenach Drzwi Gnieźnieńskich”, *ibidem*, s. 55. W podsumowaniu wcześniejszej analizy wnioskował, iż: „Należy przypuszczać, że również na dalszy ciąg **legandy o św. Wojciechu opisującej główne momenty przedsięwzięć misyjnych biskupa praskiego na terenie Prus (sceny X–XIII)** [podkreślenie – M.S.], złożyły się odnośne rozdziały żywota *De sancto Adalberto*, ale z powodu interwencji przerabiacza tego utworu z połowy XIII w. nie potrafimy odtworzyć w pełni ich pierwotnego brzmienia”, *ibidem*, s. 63. W podsumowaniu badacz ten jednak uznał, że kwatery od X do XIII z prawej połowy Drzwi mogą odnosić się do etapu misji pruskiej!!! Przyczyna całej problematyki wynikała jednak – jego zdaniem – z późniejszej interwencji w pierwotny tekst XIII-wiecznego przerabiacza. Takie ujęcie problemu nie wyklucza innych koncepcji odnośnie do złożoności *Tempore illo* łącznie z przypuszczeniem, że pierwotny jego autor miał już problem z pogodzeniem różnych wcześniejszych dostępnych mu przekazów (tradycja, źródła pisane?) – por. przyp. 34.

² L. Wetesko, *Historyczne konteksty monarszych fundacji artystycznych w Wielkopolsce do początku XIII wieku*, Poznań 2009, s. 275, p. 1197.

³ J.S. Pasierb, *Próba syntezy treści ideowych Drzwi Gnieźnieńskich*, „Biuletyn Historii Sztuki” [dalej: BHS] 1968, t. 30, nr 2, s. 240.

⁴ Z. Kępiński, *Symbolika Drzwi...*, s. 192–193.

⁵ A. Gieysztor, *Drzwi Gnieźnieńskie jako wyraz polskiej świadomości narodowościowej w XII wieku* [w:] *Drzwi gnieźnieńskie*, t. 1, red. M. Walicki, Wrocław 1956, s. 13.

⁶ *Ibidem*; A.S. Labuda, *Czytanie Drzwi Gnieźnieńskich-przekaz i język obrazu* [w:] *Tropami świętego Wojciecha*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1999, s. 243–244.

litości, skupieni tylko na korzyściach materialnych⁷. Zasugerowano, że ikonografia prawego skrzydła DG precyzowała kierunek natarcia, czyli krucjaty do ziem pruskich⁸. W tym kontekście DG mogły też zawierać dodatkowe przesłanie dotyczące potrzeb walki z wciąż istniejącym w drugiej połowie XII w. rodzimym pogaństwem⁹.

⁷ A. Łapiński, „Wystawienie zwłok św. Wojciecha” w drzwiach gnieźnieńskich. *Próba określenia roli sceny w programie ikonograficznym zabytku*, BHS 1978, t. 40, nr 2, s. 100.

⁸ *Ibidem*, s. 101.

⁹ *Ibidem*, s. 102; zob. L. Wetesko, *Historyczne konteksty monarszych...*, s. 275: „Najpewniej około połowy lat osiemdziesiątych XII stulecia, na zamówienie księcia i miejscowego arcybiskupa, w gnieźnieńskim środowisku katedralnym-zapewne z istotnym udziałem zakonników cysterskich z pobliskiego Lėkna-podjęto prace nad obrazową koncepcją dla monumentalnych drzwi, które wymienił wcześniej książę Mieszko III i arcybiskup gnieźnieński zamyślali ufundować dla świeżo co restaurowanej katedry”, jak też na s. 278: „Drzwi Gnieźnieńskie swoją stylistyką nawiązują do rozwiązań formalnych, które spotykamy w dziełach sztuki powstałych w kręgu sztuki bawarskiej i nadmozańskiej drugiej połowy lat siedemdziesiątych XII stulecia. Stąd też niektórzy uczeni uważają, iż górną, nieprzekraczalną granicą powstania Drzwi Gnieźnieńskich jest rok 1180. Wydaje się jednak, iż argument o charakterze estetyczno-stylistycznym nie może być uznany za jednoznacznie i ostatecznie przesądzający sprawę chronologii tego dzieła sztuki, gdyż jak wynika z naszym rozważań, fundacja taka mogła mieć przede wszystkim charakter propagandowy”. W odniesieniu do datacji powstania dzieła na czas po roku 1180 wskazuje M. Starnawska, *Drzwi Gnieźnieńskie a konflikty polityczne w Polsce w ostatniej ćwierci XII* [w:] *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2002, s. 276–290. W sprawie symboliki Drzwi Gnieźnieńskich oraz analizy jej warstw znaczeniowych zob. T. Węclawowicz, *Legenda o świętym Wojciechu na Drzwiach Gnieźnieńskich przedstawiona* [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha*, red. A. Barciak, Katowice 1998, s. 279–289; *idem*, *Drzwi Gnieźnieńskie. Rozważania na temat symboliki „przejścia” i warstw znaczeniowych* [w:] *Tropami świętego...*, s. 257–281. W sprawie zawartej w nich ideologii kościelnej zob. zvl. J.S. Pasierb, *Ideologia kościelna i państwowa w ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1966, t. 4, z. 2, s. 47–71; *idem*, *Próba syntezy treści...*, s. 240–242. Oddzielnym też nurtem badawczym są publikacje dotyczące analizy wzajemnego powiązania między samymi Drzwiami Gnieźnieńskimi a źródłami pisanymi dotyczącymi przebiegu misji pruskiej św. Wojciecha, zob. zvl. J. Karwasińska, *Drzwi gnieźnieńskie a rozwój legendy o św. Wojciechu*, [w:] *Drzwi Gnieźnieńskie*, t. 1..., s. 20–41; G. Labuda, *Reminiscencje Pasji św. Wojciecha...*, s. 53–63; *idem*, *Święty Wojciech chrzci na Drzwiach Gnieźnieńskich poganina-Prusa czy Polanina?* [w:] *Ludzie, Kościół, Wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze–wczesna epoka nowożytna)*, red. W. Iwańczak, S.K. Kuczyński, Warszawa 2001, s. 71–78; R. Grzesik, *Drzwi Gnieźnieńskie a hagiografia św. Wojciecha*, „*Sprawozdania PTPN, Wydział Nauk o Sztuce*” 1991, t. 109, s. 73–75; *idem*, *Literackie wzorce ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1997, t. 36, s. 1–7; T. Ginter, *Wątki hagiograficzne w ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich*, KH 2001, R. 108, z. 4, s. 17–46.

Prawdopodobnie pewnym odniesieniem do dwunastowiecznych wypraw pruskich jest fragment bordiury znajdujący się po lewej stronie prawego skrzydła DG, który przedstawia walkę Herkulesa z ptakami stymfalijskimi (il.5). Zamieszkiwały one określone terytorium charakteryzujące się dużą liczbą bagien oraz uśmiercały bydło i ludzi¹⁰. Umieszczenie tego fragmentu bordiury nie jest przypadkowe, jeśli skonfrontujemy go z XVIII kwaterą DG, w której przedstawiono złożenie ciała św. Wojciecha do grobu. Emocjonalność tego pochówku jest paralelnie powiązana z przekazem bordiury, w którym znajdujemy wyobrażenie walki ze złymi mocami zamieszkującymi bagna.

Odnosząc się jednocześnie do dwunastowiecznych przekazów źródłowych (Gall Anonim i mistrz Wincenty), to znajdujemy też w powyższym wyobrażeniu charakterystykę geograficzną ziem pruskich¹¹. Podobna scena walki Herkulesa jest odzwierciedlona w lewym narożniku górnej części bordiury. Została zatem objęta klamrą, którą zdają się tworzyć dwa oddzielne motywy herkulejskie¹². Nie bez znaczenia jest uwidoczniony wizerunek gryfa w prawej części bordiury. Odpowiada on kwaterze IX (św. Wojciech przybywa do Prus). Biorąc też pod uwagę różne wersje wyobrażeń gryfa w epoce średniowiecznej, to już w kontekście kwatery IX DG jest on uosobieniem strażnika pewnego kraju, który strzeże jego bogactw¹³. W tym przypadku nie chodzi o Kaukaz czy Scytię¹⁴, lecz o ziemię pruską. Tym bardziej że ten fragment bordiury jest ujęty w zestawieniu wędrówki łodzią św. Wojciecha¹⁵. Zakładając

¹⁰ Z. Kępiński, *Symbolika Drzwi...*, s. 244.

¹¹ *Galli Chronicon*, wyd. A. Bielowski, MPH, t. 1, Lwów 1864, lib. II, cap. 42, s. 455: „Terra enim illa lacubus et palludibus est adeo communita, quod non esset vel castellis vel civitatibus sic munita, unde non nullus valuit cum exercitu tot lacubus et palludibus transportari”; lib. III, cap. 24, s. 478: „Illuc enim introiens, glacie lacuum et paludum pro ponte utebatur, quia nullus aditus alius in illam patriam nisi lacubus et paludibus invenitur”; por. *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, wyd. A. Bielowski, MPH, t. 2, Lwów 1872, lib. III, cap. 30, s. 374–375: „Est autem lucus in ipso transmeatus vestibulo denis undique confertus raphalibus, in quo limosi abyssus bituminis sub quadam graminis vernantia delitescit”.

¹² Z. Kępiński, *Symbolika Drzwi...*, s. 201–202.

¹³ *Ibidem*, s. 204.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ W literaturze przedmiotu istnieją przeciwstawne koncepcje dotyczące nie tylko kierunku szlaku misyjnego biskupa Wojciecha, ale również same wyobrażenie kwatery X (morska czy rzeczna wędrówka?) – „Koncepcja pomezkańska” – por. S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańsk 1967, gdzie wykaz starszej literatury; *idem*, *Wokół miejsca śmierci św. Wojciecha. Wprowadzenie [w:] Święty Wojciech w tradycji i kulturze europejskiej*, red. K. Śmigiel, Gniezno 1992, s. 143–158; *idem*, *Itinerarium pruskie św. Wojciecha jako problem historiograficzny*, „Studia Warmińskie” [dalej: SW]

_prawdopodobieństwo stworzenia programu chrystianizacyjnego w oparciu o charakterystykę stosunków polsko-pruskich poprzedzających powstanie DG¹⁶, to musimy uwzględnić co najmniej dwa powody, które mogą o tym świadczyć.

Pierwszy powód jest więc natury geograficznej. Był związany ze znanymi w okresie powstania DG doświadczeniami dwunastowiecznych ekspedycji zbrojnych na ziemie pruskie. Przekazy Galla

1993, t. 30, s. 81–87; L. i J. Okulicz-Kozarynowie, *Tło osadnicze wyprawy św. Wojciecha do Prus. Realia archeologiczne i perspektywy badawcze*, SW 1996, t. 30, s. 89–105; G. Labuda, *Droga biskupa praskiego Wojciecha do Prus*, ZH 1969, t. 34, z. 3, s. 361–380; *idem*, Święty Wojciech w działaniu, tradycji i w legendzie [w:] *idem*, Święty Wojciech w polskiej tradycji historiograficznej, Warszawa 1997, s. 403–405, gdzie wykaz dalszej literatury; *idem*, Święty Wojciech w Gdańsku i w Prusach, „Pomorania Antiqua” 1998, t. 17, s. 115–125; *idem*, Święty Wojciech. Biskup-męczennik, patron Polski, Czech i Węgier, Wrocław 2000, s. 191–219. „Koncepcja sambijska” zakłada jednak, że Wojciech, przebywając w Prusach, został zabity w pobliżu morza, która to nazwa może oznaczać zarówno Zatokę Gdańską bądź też Zalew Wiślany – por. zvl. S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. I: do roku 1309, RTNT, t. 1: 1913–1914, s. 218–221; J. Powierski, Św. Wojciech w Polsce i w Prusach (na marginesie pracy Stanisława Mielczarskiego, Misja pruska św. Wojciecha), KMW 1966, nr 4, s. 559–584; *idem*, Śmierć świętego Wojciecha i jej miejsce w świetle starszych źródeł, KMW 1993, nr 3, s. 375–389; *idem*, *Legenda pomezkańska o śmierci św. Wojciecha* [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha*, red. A. Barciak, Katowice 1998, s. 121–188; *idem*, Źródłoznawcze i merytoryczne aspekty sporu o miejsce śmierci św. Wojciecha [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, która odbyła się pod patronatem wojewody elbląskiego 18–19 września 1997 w Muzeum w Elblągu*, red. M.F. Jagodziński, Elbląg 1999, s. 149–164; *idem*, *Jeszcze raz o świętym Wojciechu* [w:] *Bałtyk w polityce polskiej w tysiącleciu. Materiały z sesji naukowej odbytej dnia 11 grudnia 1998 roku organizowanego przez Oddział Gdański Polskiego Towarzystwa Historycznego i Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego*, red. F. Nowiński, Gdańsk 2000, s. 9–84; *idem*, *Aspekty terytorialne cysterskiej misji w Prusach* [w:] *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Materiały z konferencji naukowej odbytej w klasztorze o.o. cystersów w Krakowie Mogile z okazji 900 rocznicy powstania zakonu ojców cystersów Poznań–Kraków Mogiła 3–10 X 1998*, red. A.M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 251–272.

¹⁶ W. Kętrzyński, *Prusy a Polska przed przybyciem Krzyżaków*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1881, t. 9, s. 264–276; L. Koczy, *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów*, „Annales Missiologicae” 1933/1934, t. 6, s. 123–170; J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, RTNT 1968, R. 74, z. 1, s. 59–142; H. Łowmiański, *Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów*, PH 1950, t. 41, s. 152–179; K. Zielińska-Melkowska, *Stosunki polsko-pruskie w X–XIII w.* [w:] *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*, red. *idem*, Toruń 1997, s. 173–193; *idem*, *Polskie wyprawy do Prus w drugiej połowie XII i w pierwszej połowie XIII wieku na tle idei krucjatowej* [w:] *Rycerstwo Europy środkowo-wschodniej wobec idei krucjat*, red. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 2002, s. 17–37.

Anonima¹⁷ oraz mistrza Wincentego¹⁸ zawierają zatem wiadomości o Prusach charakteryzujących się bardzo dużą liczbą jezior oraz bagien, które w głównej mierze miały przyczynić się do porażek polskich przedsięwzięć militarnych¹⁹. Mając też na względzie owe niepowodzenia, z których największym była wyprawa pruska Bolesława Kędzierzawego z 1166 r., w której zginął Henryk Sandomierski²⁰, musimy uwzględnić jeszcze pewien aspekt psychologiczny. W tym sensie rozmiar porażki mógł zrodzić pewną niechęć wśród rycerstwa do podejmowania kolejnych inicjatyw militarnych w Prusach²¹. Dużą rolę mogły odgrywać zachodzące na pograniczu polsko-pruskim w II połowie XII w. porozumienia między Prusami a niektórymi przedstawicielami ówczesnego rycerstwa mazowieckiego. Skutkiem tych relacji była sprawa zabójstwa biskupa płockiego Wenera, który jeszcze jako biskup włocławski w początkowym okresie rządów senioralnych Bolesława IV Kędzierzawego był kontynuatorem misji pruskiej rozpoczętej za panowania Władysława II²².

W wyniku popełnionej na biskupie Wernerze zbrodni doszło do spalenia w Gnieźnie (około 1170 r.) kasztelana wiskiego Bolesty,

¹⁷ *Galli Chronicon*, lib. II, cap. 42; lib. III, cap. 24.

¹⁸ *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, lib. III, cap. 30.

¹⁹ D.A. Sikorski, *Galla Anonima wiadomości o Prusach. Próba weryfikacji wybranych hipotez*, KH 2003, z. 2, s. 19–22.

²⁰ Zob. T. Wasilewski, *Data zgonu biskupa krakowskiego Mateusza i księcia sandomierskiego Henryka – 18 X 1165 r.* [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa profesora J. Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, cz. 1, Lublin 1998, s. 587–592; G. Białuński, *Wyprawa Bolesława Kędzierzawego na Prusy w 1166 r.*, ZH 1995, t. 60, z. 2–3, s. 7–18; *idem*, *O dacie śmierci księcia sandomierskiego Henryka* [w:] *Kaci, święci, templariusze*, red. B. Śliwiński, Malbork 2008 („Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 14), s. 23–33; A. Teterycz-Puzio, *Henryk Sandomierski (1126/1133 – 18 X 1166)*, Kraków 2009, s. 115–121.

²¹ Por. przekaz mistrza Wincentego podsumowujący nieudane ekspedycje Bolesława Kędzierzawego, w którym jest zawarta bardzo wymowna żaloba związana ze śmiercią wielu polskich rycerzy w wyniku wypraw pruskich, zob. *Magistri Vincentii Chronicon*, lib. III, cap. 30, s. 375: „Quorum nomina, personas, generositatem, prosapiam, dignitates, strenuitatem, industrias, fortunas, ne superficie tenus quidem cursim attingere, nedum disserendo exsequi omnis disertissimorum sufficeret facundia; quod lamentationum varietates, a diversis diverso modo deploratae, usque hodie lugubriter deplangunt”. Na temat stosunku rycerstwa do kwestii pogańskiej zob. zvl. J. Benyskiewicz, *Rycerstwo polskie wobec pogan i pogaństwa w XI–XIII w.* [w:] *Rycerstwo...*, s. 17–37.

²² M. Szczepan, *Bulla Eugeniusza III z 4 IV 1148 r. jako świadectwo misji pruskiej biskupstwa włocławskiego w XII wieku* [w:] *Dzierżawcy, literaci, postowie*, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski, Malbork 2011, („Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 16), s. 213–240.

oskarżonego o ścisłą współpracę z Prusami²³. W tych okolicznościach był niezbędny aspekt propagandowy zawarty w przekazie DG, który wywoływał określone nastroje. Przypominał on potomnym nie tylko śmierć za wiarę samego św. Wojciecha, lecz postępowanie pogan pochodzących z Prus wobec męczennika. Czynnikiem ten miał widocznie wzbudzić u samych odbiorców chęć rewanzu w postaci kolejnej wyprawy zbrojnej do ziem pruskich. Prawdopodobnie z takim przesłaniem mamy do czynienia w kontekście wizerunku rycerza walczącego z zamieszkującymi bagna siłami zła. Warto w tym miejscu odnieść się do skarbów (bursztyn?), których miałyby chronić uosabiający pogan gryf w przesłaniu kwatery XVI, gdzie została przedstawiona scena wykupu ciała św. Wojciecha. Kwatera ta, w powiązaniu z komentarzem symbolicznym bordiury, może odnosić się nie tylko do stosunków polsko-pruskich w wymiarze pewnej transakcji handlowej, lecz oznaczała również ukazanie Prusów jako ludzi nikczemnych, przykładających duże znaczenie tylko do wartości materialnych. W całości kształcie tego przesłania scena prezentuje się w wymiarze negatywnym, albowiem Prusowie są tu ukazani jako uosobienie wszelkiego zła i podstępnej diabelskiej chytryści (motyw tygrysa – il. 4)²⁴.

Być może przesłaniem programowym kwatery XVI jest znana w późniejszym czasie koncepcja chrystianizacji Prus powiązana z czynnikiem handlowym poprzedzonym wyprawą militarną, którą książe krakowski Leszek Biały przedstawił Stolicy Apostolskiej na początku XIII w.²⁵ Kwatera XVI jest więc świadectwem wykorzystania źró-

²³ *Mors et miraculi beati Veneri, episcopi Plocensi auctore Iohanne, decano Plocensi*, wyd. W. Kętrzyński, MPH, t. IV, Lwów 1884, s. 748–754; S. Trawkowski, *Każń kasztelana Bolesły (1170) w tradycji płockiej*, SŻ 1969, t. 14; Cz. Deptuła, *Niektóre aspekty stosunków Polski z cesarstwem w wieku XII* [w:] *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. H. Zins, Lublin 1968, s. 35–92; *idem*, Werner [w:] *Hagiografia Polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. R. Gustaw, t. 2, Poznań 1972, s. 513–521; K. Skwierczyński, *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, Wrocław 2005, s. 237–238; M. Szymaniak, *Biskup płocki Gedko (1206–1223). Działalność kościelno-polityczna na tle procesu emancypacji Kościoła polskiego spod władzy książęcej*, Toruń 2007, s. 84–85. Znaczenie Wizny w relacjach polsko-prusko-jaćwieskich było w tymże czasie bardzo znaczące, zob. A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki” [dalej: RB] 1961, nr 1, s. 9–61; *idem*, *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą a Narwią*, RB 1963, t. 4, s. 7–41; G. Białuński, *Wizna na pograniczu polsko-pruskim w czasach Bolesława Kędzierzawego* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 255–275.

²⁴ Z. Kępiński, *Symbolika Drzwi...*, s. 211–212.

²⁵ Por. Pr. Ub., Bd. 1, Lief. 1, nr 39: „Nuper autem nobis est pro certo relatam, quod idem dux corporis gravedine gravis vix aut numquam posset in terre sancte subsidium

deł polskich przez autora scenariusza prawego skrzydła DG. Scena wykupu ciała św. Wojciecha przez Bolesława Chrobrego, w której pojawia się waga, jest tylko zobrazowaniem dwunastowiecznego opisu Galla Anonima. Autor kroniki, przedstawiając misję pruską św. Wojciecha, napisał, że po jej zakończeniu związanym z męczeństwem św. Wojciecha: „[...] ciało jego **Bolesław wykupił na wagę złota od owych Prusów** [podkreśl. – M.S.] i umieścił z należytą czcią w siedzibie metropolitalnej w Gnieźnie”²⁶. Przekaz ten jest więc kolejnym potwierdzeniem tezy, że autor scenariusza prawej połowy DG mógł opierać się tylko na różnych źródłach miejscowych.

W tym sensie prezentował dwunastowieczny pogląd na misję pruską lokalnego środowiska. Była to główna inspiracja programu misji pruskiej zaprezentowanej w prawym skrzydle DG. Uzasadnieniem stwierdzenia jest brak w najstarszych przekazach źródłowych związanych z misją św. Wojciecha analogicznej wiadomości o bezpośrednim wykupie przez Bolesława Chrobrego ciała męczennika na wagę złota. Żywot II zawiera tylko informację, że to sami Prusowie, chcąc

transfretare, presertim cum ex accidenti verso in naturam nec vinum nec simplicem aquam bibere valeat, consuetus potare tantum cerevisiam vel medonem, et si forsitan transfretaret, non posset de tam remotis partibus secum congruum bellatorum ducere comitatum, et propter multas ineptias nequiret ibi moram faceret fructosam: sed cum vicinis Prutenie, facile potest eam intrare cum multitudine bellatorum, non solum defensurus neophitos, verum eciam alias paganos suo studio et dilligentia faciente domino conversurus, utpote qui, sicut dicitur, novam in medio terre illius intendit construere civitatem ibique stature forum salis et ferri, quorum pagani penuriam patiuntur, ut sic illuc illi necessario venientes per ora predicatorum facilius audiant et efficacius exaudiant verba vite, aliosque fidelium moribus perfectius assuescant. [...] consilium et dispositionem venerabilis fratris nostri Episcopi Pruscie [...]”. Program chrystianizacji Prus jest uwidoczniiony nie tylko w symbolice Drzwi Gnieźnieńskich, lecz również w przekazie znanej nam wersji legendy *Tempore illo*, por. zvl. G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, AM 1937, t. 9, s. 280–281; J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie...*, s. 152–153; B. Zientara, *Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego*, ZH 1976, t. 41, z. 4, s. 33–34; T. Jasiński, *Stosunki śląsko-pruskie i śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII wieku* [w:] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. M. Biskup i et. al., Poznań 1976, s. 395; M. Smoliński, *Polityka zachodnia księcia gdańsko-pomorskiego Świętopełka*, Gdańsk 2000, s. 120–121; M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatorskiego w XII–XIII wieku*, Warszawa 2002, s. 187–189; Ł. Szempliński, *Polityka północna Leszka Białego* [w:] *Wielkopolska – Polska – Czechy. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane profesorowi Bronisławowi Nowackiemu*, red. Z. Górczak, J. Jaskulski, Poznań 2009, s. 112–113. Metoda tej misji ukształtowana poprzez przyzmat wcześniejszych stosunków z Prusami w XII w. była następnie podstawą zreagowania projektu księcia Leszka Białego. O szczegółach tej metody piszę w pracy o której mowa w przyp. 35.

²⁶ *Galli Chronicon*, lib. I, cap. 6, s. 400.

otrzymać od Bolesława Chrobrego wielkie pieniądze, sprzedali mu najcenniejsze ciało oraz głowę²⁷. Pasja z Tegernsee natomiast przedstawia całą sytuację w ten sposób, że to najpierw sam Bolesław, żądny pozyskania tak wielkiej świętości, dawszy pieniądze podróżnemu, wykupił od niego świętą głowę²⁸. Wysłał również ogromne skarby, kierując posłańców z dawnymi uczniami św. Wojciecha, aby wykupili oni resztę ciała²⁹. W najstarszych źródłach nie znajdujemy przekazu zobrazowanego w XII w. w kwaterze XVI DG. Przypomnijmy więc raz jeszcze, że dotyczył on prezentacji wagi w scenie wykupu ciała świętego, jak też bezpośredniego udziału w tym wydarzeniu Bolesława Chrobrego³⁰. Wynika z tego, że – jak już wspomniano – to nie najdawniejsza tradycja hagiograficzna poświęcona św. Wojciechowi była głównym źródłem prezentacji misji i zawartym w niej programie.

Kolejnym fragmentem bordiury, który może odnosić się do programu chrystianizacji Prus, jest wizerunek małpy jedzącej winogrono (il. 3). Małpa w średniowieczu zazwyczaj uosabiała upadłego anioła, człowieka grzesznego. Idąc tym tropem interpretacyjnym można stwierdzić, że jest to grzesznik karmiący się nauką Chrystusa. Zauważmy jednocześnie, że ujęcie to znajduje się paralelnie zarówno w odniesieniu do kwatery IV, jak i do XI (*Chrzest Prusa*)³¹. Uosobienie Prusa jako małpy karmiącej się nauką Chrystusa jest również bardzo interesujące. W tym znaczeniu wizerunek ten miał na celu ukazanie mieszkańców ziem pruskich jako odstępców od wiary, czyli apostatów, którzy, przyjmując chrześcijaństwo, postanowili je później odrzucić.

²⁷ Brunon z Kwerfurtu, *Świętego Wojciecha Żywot Drugi*, tłum. B. Kürbis [w:] *W kręgu żywotów Świętego Wojciecha*, red. J.A. Spieź, Kraków 1997, s. 133.

²⁸ *Pasja z Tegernsee*, tłum. M. Plezia, B. Kürbis [w:] *W kręgu żywotów Świętego Wojciecha...*, s. 146–147.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Por. G. Labuda, *Reminiscencje Pasji św. Wojciecha z Tegernsee...*, s. 62. Badacz ten zwrócił uwagę, że w kwaterze XVI wbrew wcześniejszym świadectwom źródłowym autor DG wysunął Bolesława Chrobrego jako bezpośrednio obecnego przy wykupie relikwii św. Wojciecha. W swojej argumentacji jednak nie uwzględnił przekazu Galla Anonima z początku XII w. Być może nie uznając tego źródła za właściwe w kontekście przyjętego przez siebie założenia interpretacyjnego, czyli poszukiwania w scenariuszu prawego skrzydła DG świadectw najstarszych przekazów źródłowych o misji św. Wojciecha w Prusach (*Pasja z Tegernsee*). W tym też kontekście na uwagę zasługują wnioski R. Grzesika, *Literackie wzorce ikonografii...*, s. 6–7. Zaproponował hipotezę sugerującą, że przyczynę określonego scenariusza DG można wyjaśnić, zakładając wykorzystanie przez ich autora wspomnianej przez Galla Anonima, a obecnie zaginionej, *Liber de passione martiris*.

³¹ T. Węclawowicz, *Drzwi Gnieźnieńskie...*, s. 271.

W tym miejscu rodzi się pytanie – do jakiego wątku literackiego znanego ze źródeł pisanych odwołuje się symbolika?

Zagadnienie jest godne uwagi, ponieważ żaden ze znanych nam najstarszych tekstów źródłowych odnoszących się do przebiegu misji pruskiej św. Wojciecha (z wyjątkiem legendy *Tempore illo*) nie zawiera informacji o tym, że biskupowi udało się nawrócić Prusów³². W związku z tym Gerard Labuda przedstawił swojego czasu bardzo nowatorskie rozwiązanie, proponując swoisty „demontaż” Drzwi Gnieźnieńskich. Zdaniem G. Labudy znajdujące się: „[...] sceny XI i XII na Drzwiach Gnieźnieńskich, sporządzonych koło roku 1180, ilustrują treści opisane w legendzie *Tempore illo* z tego samego czasu w rozdziale X; odnoszą się do Polan, a nie Prusów; podczas montowania poszczególnych kwater na prawym skrzydle gnieźnieńskich podwoi zostały one pomyłkowo rozłożone w niewłaściwej kolejności, przy czym właściwa ich kolejność była następująca: XII=X, XI=XI, a nie jak obecna X=XIII; stosownie do tego należy zmienić ich tytuły: X – Święty Wojciech odbiera zaklęciem mowę krnąbrnym Polanom; XI – Święty Wojciech, przywróciwszy skruszonym Polakom mowę, „chrzci” *Polanina*; XII – Święty Wojciech przybija łodzią do brzegu Prus”³³.

Zanim przejdziemy do szczegółowej analizy określonego fragmentu legendy *Tempore illo* oraz wykażemy podstawę źródłową ujęcia rzeźmomego chrztu Prusa przez św. Wojciecha, z której czerpano zarówno w legendzie, jak i przy obrazowaniu misji pruskiej w prawym skrzydle DG, zwróćmy uwagę na charakter interpretacji G. Labudy. Według tego badacza: „Nietrudno zgadnąć, że ta opowieść o nawróconym Prusie jest wymysłem późniejszych komentatorów, **pragnących racjonalnie wytłumaczyć, jak misjonarz mógł sprawować swoją misję bez znajomości mowy nawracanych** [podkreśl. – M.S.]”³⁴.

³² Żywoty w tłumaczeniu na język polski zob. *W kręgu żywotów Świętego Wojciecha*, red. J.A. Spieź, Kraków 1997; por. też *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, tłum. K. Abgarowicz, wstęp i oprac. J. Karwasińska, Warszawa 1966; *Sredniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, tłum. J. Pleziowa, oprac. i wstęp M. Plezia, Warszawa 1987.

³³ G. Labuda, *Święty Wojciech chrzci...*, s. 78.

³⁴ *Ibidem*, s. 71. Badacz ten, będący zwolennikiem koncepcji o dwustopniowym powstaniu legendy *Tempore illo*, uznał, że znana jej część: „[...] pierwsza koło roku 1180, a więc w tym samym czasie co Drzwi, druga zaś uzupełniona nowymi wątkami, być może w Trzemesznie, dopiero w latach sześćdziesiątych XIII stulecia [...] ta pierwsza wersja legendy, oparta na Żyw. II Brunona z Kwerfurtu, powstała w związku z tworzeniem scenariusza życiorysu świętego Wojciecha w wersji przedstawionej na Drzwiach Gnieźnieńskich”, *ibidem*, s. 75. Jednakże w tej hipotezie nie uwzględnił

W tym jednak aspekcie wystarczyło, aby autor/redaktor znanej wersji legendy *Tempore illo* podał tylko wiadomość o przewodniku niekoniecznie z samych Prus, ale na przykład z Polski lub z Pomorza, który mógł znać język pruski. Widocznie to nie brak znajomości mowy pruskiej zdecydował o stworzeniu informacji o pruskim tłumaczu dla św. Wojciecha. Ujęcie takie mogło wynikać z samej koncepcji legendy *Tempore illo* propagującej zasady wiary chrześcijańskiej pomocne dla duchowieństwa w duszpasterstwie³⁵. Przyjrzyjmy się bliżej przekazowi tego źródła w części zanegowanej już przez Labudę, czyli w rozdziale trzynastym opisującym ponownie udanie się Wojciecha do Prus. W pierwszym jej fragmencie znajduje się przyczyna tej wędrówki, która wynikała zarazem z samej porażki wcześniejszego nawracania Pomorzan czy chęci udania się do Prus, aby tam kilka osób nawrócić oraz znaleźć pewną śmierć męczeńską: „Quod vir sanctus audiens et illos inconuertibiles esse pernoscens, bonum certament certare et cursum consummare gestiens, in Prusiam proficisci parat, ut illuc aliquas Christo incorporari faciat et martirio mortem, finiens vitam, inueniat”³⁶. W kolejnym fragmencie św. Wojciech uprosił księcia

ustaleń badawczych J. Powierskiego, *Co naprawdę wiemy o pobycie św. Wojciecha w Gdańsku*, RG 1997, t. 7, z. 1, s. 37–55, zwł. s. 43: „Samo rozdzielenie misji Wojciecha w Prusach na dwa oddzielne etapy świadczy zresztą o znacznym zniekształceniu historycznej rzeczywistości [podkreślenie – M.S.], o niemożności poradzenia sobie przez autora czy redaktora legendy z przekazami różnych starszych źródeł”; P. Czaplewski, Święty Wojciech i książę pomorski wraz z żoną w legendzie „*Tempore illo*”, „*Nasza Przeszłość*” 1957, t. 6, s. 301–315; G. Labuda, Żywoty św. Wojciecha [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. 7, Wrocław 1982, s. 327–328; *idem*, *Nad legendą o św. Wojciechu*, „*Tempore illo*”. *Analiza źródłoznawcza* [w:] *Ecclesia posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, K. Lutyński, Poznań 1998, s. 11–31; G. Gromadzki, *Legenda De sancto Adalberto episcopo oraz Miracula sancti Adalberti. Studium źródłoznawcze*, Roczn. Hum. 1989, t. 32, z. 2, s. 5–75; R. Grzesik, *Misja pomorska św. Wojciecha w świetle żywotu „Tempore illo”*, SW 1993, t. 30, s. 149–157; *idem*, Żywot św. Wojciecha „*Tempore illo*” wyrazem polskiej świadomości etnicznej, RH 1994, t. 60, s. 155–161; *idem*, Św. Wojciech jako bohater *Tempore illo* [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, red. J. Topolski *et al.*, t. 4, Gniezno 1995, s. 5–19; B. Śliwiński, *Pomorze w polityce i strukturze państwa wczesnopiastowskiego (X–XII w.)*, KH 2000, t. 107, z. 2, s. 12–14.

³⁵ R. Grzesik, *Tempore illo – dwunastowieczny Polski Żywot św. Wojciecha*, RG 1997, t. 7, z. 1, s. 67; K. Śmigiel, *Misja świętego Wojciecha i jej ideotwórcza rola dla późniejszej działalności ewangelizacyjnej na Pomorzu i Prusach* [w:] *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne*, red. K. Zielińska-Melkowska, Grudziądz 2002, s. 9–16; Uwzględnienie motywu wymaga oddzielnych szczegółowych badań analitycznych, które zostały już podjęte, zob. M. Szczepan, *Motywy „wędrownego Prusa” jako wzorzec metody ewangelizacyjnej ziem pruskich* (w przygotowaniu).

³⁶ *De sancto Adalberto episcopo Pragensi*, wyd. W. Kętrzyński, MPH, t. IV, s. 218.

pomorskiego, by ten zezwolił mu udać się na misję. Zgodę uzyskał i na polecenie księcia biskup został statkiem przewieziony do samych Prus: „A predicto igitur duce licentia petita, eius conductu navigio in Prusiam perductus est”³⁷. Fragment ten opisuje wędrówkę wodną św. Wojciecha, która została ujęta już w X kwaterze prawej połowy DG, przedstawiającej postać świętego w łodzi, na której udaje się do wspomnianych ziem pruskich. Kolejna część zawiera chrystianizację pewnego Prusa znającego język polski. Biskup go nawrócił, a zarazem nauczył się od niego mowy pruskiej: „Adhesit autem cuidam Pruteno, qui linguam Prutenorum didicit, imitatus apostolum dicentem: Omnibus omnia factus sum, ut omnes lucrifaciam”³⁸.

Ten fragment analogicznie odnosi się do obrazu z kwatery XI, w której znajduje się scena chrztu poganina, czyli w tym wypadku chodzi raczej o Prusa. Nie dostrzegamy więc w powyższym przekazie źródłowym odstępstw chronologicznych w części rozmieszczenia poszczególnych scen z życia św. Wojciecha na prawym skrzydle DG (kwatery X i XI). Dlatego biorąc pod uwagę okoliczności powstania DG, jak również nie negując umieszczenia chrystianizacji Prusa w kontekście misji św. Wojciecha w legendzie *Tempore illo* i DG, musimy odpowiedzieć na kluczowe pytanie – do jakiej sytuacji odnosi się fragment ujęty w kwaterze XI?

W literaturze przedmiotu zwrócono już uwagę, że prawdopodobnie rozbudowany w programie obrazowym DG aspekt nawracania może odnosić się do prób chrystianizacji Prus z koncepcją ekspansji państwa polskiego na ten obszar³⁹. W tym celu zaprezentowano w DG program misji w odniesieniu do działalności chrystianizacyjnej św. Wojciecha. Misja ta była ówczynie w Polsce znana tylko na podstawie dwunastowiecznych o niej informacji, co potwierdza sposób powstania legendy *Tempore illo* wzorowanej na hagiografii św. Ottona z Bambergu⁴⁰. Dotyczy to również kwatery XVI (*Wykup ciała św. Wojciecha*), odnoszącej się do znanego przekazu Galla Anonima, który być może mógł być streszczeniem *Liber de passione martiris*. Wobec tego uwidoczniły w kwaterze XI chrzest Prusa w wyniku działalności św. Wojciecha został zaczerpnięty z polskich doświadczeń dwunastowiecznej chrystianizacji Prus. Był on powiązany z reorganizacją diecezji kujawskiej przez

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Por. przyp. 5.

⁴⁰ J. Powierski, *Co naprawdę wiemy o pobycie...*, s. 37–55.

Mieszka III Starego w latach osiemdziesiątych XII w., która zakładała powrót do realizacji misji pruskiej z lat czterdziestych XII w.⁴¹. Świadczą o tym zmiany w strukturze organizacji diecezjalnej na Kujawach, zmierzające do odnowienia biskupstwa włocławskiego, które w wyniku działań chrystianizacyjnych w latach czterdziestych XII w. objęło swoim zasięgiem pewną część ziem pruskich⁴². Do tych wydarzeń odnosił się później mistrz Wincenty, przedstawiając działania Bolesława IV Kędzierzawego: „Praecipuum vero industriae studium debellandis Getarum provinciis Boleslaus impendit, quos non tam personis quam animabus constat esse infestos. Quorum quibusdam vix tandem post multa bellorum discrimina subactis, hoc edicto iussit promulgari: ut, qui christianae characterem religionis elegerit, absolutissima donatus libertate, nullum in personis, nullum in fortunis pateretur dispendium, qui autem sacrilegum gentilitatis ritum deserere neglexisset ultimo capitis infortunio indilate plecterentur. Sed ad modicum parens vapor illorum religio fuit; tanto videlicet brevior, quanto coactor. Mox etenim fallax illa ranuncolorum lubricitas in **apostasiae** [podkreślenie – M.S.] resilit gurgitem, inolitit idololatrinae sordibus obscoenicus immergitur”⁴³.

Zauważmy, że w powyższym fragmencie odnośnie do zmagania wspomnianego księcia zostało przedstawione nie tylko pewne zagrożenie chrześcijaństwa w Polsce przez pogańskich Prusów, których religia była niebezpieczna dla dusz⁴⁴, lecz również epizodyczne wydarzenie dotyczące przyjęcia, a następnie odrzucenia przez Prusów wiary chrześcijańskiej. Mamy tu do czynienia z wyraźną apostazją, którą przedstawia symbolika bordiury – małpy spożywającej winogrono w zestawieniu z kwaterą XI w której św. Wojciech udziela chrztu. W związku z tym, jeśli uwzględnimy, że początkowa działalność Bolesława Kędzierzawego wyniknęła

⁴¹ M. Szczepan, *Przynależność kościelna ziemi stawieńsko – słupskiej w XII i na początku XIII wieku*, „Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 17, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski, Warszawa 2013s. 227–251.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, lib. III, cap. 30, s. 373–374.

⁴⁴ *Ibidem*, lib. IV, cap. 19, s. 423; „Est enim omnium Getarum communis dementia, exutas corporibus animas nascituris denuo infundi corporibus, quasdam etiam brutorum assumptione corporum brutescere; quos instantis quoque facti subtilitas a brutorum ruditate non secernit”. W kontekście samej opinii mistrza Wincentego, por. B. Kürbis, *Pollaxianorum cervicos feritas. Dzikie i barbarzyństwo w opinii mistrza Wincentego* [w:] *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, red. J. Ochmański, Poznań 1974, s. 131–138; M. Gładysz, *Wyprawa jaćwieska Kazimierza Sprawiedliwego w relacji Mistrza Wincentego. Przyczynek do recepcji hasel krucjatowych w XII-wiecznej Polsce* [w:] *Rycerstwo...*, s. 59–67.

z kontynuacji wcześniejszych działań podjętych przez Władysława II, biskupa wrocławskiego Wenera oraz biskupa morawskiego Henryka Zdika⁴⁵, to stanie się też zrozumiała przyczyna ujętego w kwaterze XI DG przekazu dotyczącego chrztu Prusa. Umieszczając to wydarzenie paralelnie do fragmentu bordiury, w którym znajduje się mała jedząca winogrono, autor scenariusza chciał zaznaczyć przewrotność mieszkańców Prus. W tym znaczeniu fragment DG związany ze sceną XI nie stanowi jednakże zwykłego przekazu historycznego. Fragment bordiury użyty paralelnie do sceny chrztu Prusa przedstawia tylko przesłanie poglądowe środowiska związanego zarówno z Gnieznem, jak i z misją pruską. Inspiracją skłaniającą do takiego scenariusza nie była jednakże misja św. Wojciecha, który to zgodnie z najstarszą – sprzed XII w. – tradycją hagiograficzną nie zdołał ochrzcić żadnego Prusa, lecz obowiązująca w Polsce w XII w. opinia o mieszkańcach Prus jako apostatach. Jej wyrazicielem był też, jak już wyżej zaznaczono, żyjący na przełomie XII/XIII w. kronikarz mistrz Wincenty⁴⁶.

Pogląd ten wzorował się więc na stosunkach polsko-pruskich w XII w. związanych z rozszerzeniem polskich wpływów na część Prus i wobec tego ich tymczasową chrystianizacją. Bezpośrednio z tym wiąże się misja pruska Zdika, który na początku lat czterdziestych XII w. wyruszył do Prus śladami św. Wojciecha⁴⁷. Źródła dotyczące jego wyprawy nasuwają też uzasadnione podejrzenia przedsięwzięcia

⁴⁵ M. Szczepan, *Bulla Eugeniusza III z 4 IV 1148 r.*..., s. 213–240.

⁴⁶ Por. J. Powierski, *Czas napisania kroniki przez Mistrza Wincentego* [w:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, nr 4, red. B. Śliwiński, Gdańsk–Koszalin 1997, s. 147–208.

⁴⁷ O czym świadczy wyobrażenie św. Wojciecha na monetach Władysława II, zob. R. Kiersnowski, *O brakteatach z czasów Bolesława Krzywoustego i roli kultu św. Wojciecha w Polsce* [w:] *Święty Wojciech w polskiej tradycji historyograficznej. Antologia tekstów*, red. G. Labuda, Warszawa 1997, s. 312–336; *idem*, *Drzwi gnieźnieńskie i brakteaty*, „Wiadomości Numizmatyczne” [dalej: WN], 1978, t. 12, s. 1–21; S. Suchodolski, *Chronologia monet Władysława II i Bolesława Kędzierzawego*, WN 1961, t. 5, s. 114–118; B. Paszkiewicz, *Święty Wojciech i monety* [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo...*, s. 293–305. O działalności biskupa Zdika por. V. Novotny, *České dějiny*, d. 1, č. 2, Praha 1913, s. 585, 591, 616, 642–644, 646; J. Žemlička, *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 1997, s. 224, 226, 246–249; J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie...*, s. 106–112; Cz. Deptuła, „*Monasterium Bethleem*”. *Wokół misji bpa Henryka Zdika i początków opactwa w Brzesku*, *Rocz. Hum.* 1970, t. 18, z. 2, s. 27 i nn.; J. Rajman, *Początki opactw norbertańskich w Strahowie i Brzesku*, NP, t. 78, 1992, s. 9; M. Dworsatschek, *Władysław II Wygnaniec*, Wrocław 1998, s. 60–62; J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku*, Słupsk 1993, s. 72–74, 81; M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy*, s. 39–42; M. Smoliński, *Okoliczności i cel polityczny małżeństwa Kazimierza Sprawiedliwego z Heleną Znojemską* [w:] *idem*, *Caesar et duces Poloniae. Szkice z dziejów*

zbrojnego⁴⁸, czyli uchwytnych w bordiurze scen walki ze złymi siłami (walka Herkulesa ze smokiem oraz ptakami stymfalijskimi). Wobec tego propozycja przesunięcia kwatery XI w miejsce X, co wiązałoby się z aprobatą stanowiska Labudy, czyli uznaniem że kwatery XI rzekomo oznacza chrzest Polanina, który to zgodny jest z najstarszymi przekazami o św. Wojciechu, jest w świetle powyższych uwag nie do przyjęcia. Pochodzenie tego scenariusza wpisuje się wyśmienicie w charakter przesłania DG, w którym doszło do połączenia historii, legendy, teologii, polityki⁴⁹. Z tego powodu scenariusz prawego skrzydła DG odnoszący się w poszczególnych kwaterach do misji pruskiej św. Wojciecha oraz jej skutków miał spełniać widocznie funkcje polemiczne. Świadczy o tym chociażby podkreślony powyżej paralelizm fragmentów bordiury ze scenami zaprezentowanymi w kwaterach. Wyłania się z niego obraz pewnej konfrontacji misji pokojowej realizowanej przez męczennika z przesłaniem czynu zbrojnego, ujętego w bordiurze. Problematyka musiała być związana z przeprowadzeniem zbrojnej krucjaty czy realizacją pokojowych działań duszpasterskich. Przedstawienie owych Prusów jako przewrotnych apostatów strzegących z zawziętością swoich bogactw i przykładających duże znaczenie do spraw materialnych (scena wykupu ciała św. Wojciecha) mogło być tylko zachętą do realizacji pierwszego scenariusza. Przypuszczenie to nabiera prawdopodobieństwa tym bardziej, że działalność pokojowa w ujęciu poszczególnych kwater zakończyła się porażką, czyli śmiercią misjonarza. W tym więc znaczeniu symbolika bordiury mogła przedstawiać dodatkowo swoisty wariant.

Podsumowując powyższe rozważania, należy przypomnieć, że w prawym skrzydle DG występują wyraźne przesłania programowe. Dotyczyły one charakteru misji pruskiej, która miała być realizowana pod koniec XII w. W przesłaniach tych dostrzeżono też negatywne przedstawienie Prusów w aspekcie misji św. Wojciecha. Miało to wzbudzić wśród różnych odbiorców poczucie nie tylko grozy sytuacji, lecz prawdopodobnie także antypruskie nastroje. Biorąc pod uwagę nawiązanie do dwunastowiecznych projektów podporządkowania ziem pruskich polskiem wpływowi polityczno-kościelnym

stosunków polsko-niemieckich w drugiej połowie XII wieku (1146–1191), Gdańsk 2006, s. 58–59. W tych pracach wykaz dalszej literatury przedmiotu.

⁴⁸ Por. *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, ed. D.R. Köpke, MGH SS, t. 9, Hannoverae 1851, s. 147; *Monachi Sazaviensis continuatio Cosmae*, ed. D.R. Köpke, MGH SS, t. 9, s. 159.

⁴⁹ L. Wetesko, *Historyczne konteksty monarszych...*, s. 275, p. 1197.

(reorganizacja kujawskiej struktury diecezjalnej), to przypomnienie męczeństwa św. Wojciecha miało również swoją wymowę. Sformułował ją też mistrz Wincenty sugerujący, że Prusowie byli groźni już nie tyle wobec ciała, ile dla samej duszy. Przesłanie ewangelizacyjne o pewnym charakterze polemicznym w metodologii chrystianizacji Prus prawdopodobnie stało się przyczyną stworzenia scenariusza prawego skrzydła DG. Odrębną kwestią było też zwrócenie uwagi na zbieżność kwater z przesłaniem bordiury. Wzajemne „uzupełnienia” potwierdzają, że kwatery umiejscowione w prawym skrzydle DG, mimo ich gorszego wykonania niż lewe, zostały rozmieszczone właściwie. Kwaterna XI odnosząca się do chrztu Prusa zgodnie z przekazem legendy *Tempore illo* miała ukazać przewrotność (apostazję) tego narodu. W tym znaczeniu mieszkańcy Prus zostali przedstawieni jako odstępcy od wiary katolickiej z uwagi na ich chwilowe podporządkowanie biskupstwu włocławskiemu (lata czterdzieste XII w.)⁵⁰.

Wizerunek ten – przypomnijmy – był zgodny ze stanem faktycznym obowiązującym w drugiej połowie XII w., a nie w okresie misji pruskiej św. Wojciecha. Taką opinię o Prusach reprezentował żyjący na przełomie XII/XIII w. mistrz Wincenty. W związku z tym inspirację przekazu o misji św. Wojciecha z prawego skrzydła DG i źródła pisanego (*Legenda Tempore illo*) stanowiły wzorce zaczerpnięte ze źródeł odrębnych od najstarszej tradycji hagiograficznej związanej z jego misją. Pochodzenie tych źródeł i ich charakter były jednak bardzo zróżnicowane. Legendę *Tempore illo* częściowo wzorowano na żywocie św. Ottona z Bambergu oraz tradycji ustnej o tym świętym⁵¹. Chrzest Prusa z kwatery XI DG, odnosił się do stworzonego w drugiej połowie XII w. wzorca mieszkańców ziem pruskich, i był związany z polskimi przedsięwzięciami misyjnymi w Prusach. Nie oznacza to jednocześnie, że cała prawa połowa DG była wzorowana tylko na tym, co potwierdza kwaterna XVI, w której został zobrazowany wykup ciała św. Wojciecha. Ta scena odnosi się jednakże do przekazu dwunastowiecznego Galla Anonima, który w analogiczny sposób opisał to wydarzenie.

Potwierdza to koncepcję o dwunastowiecznych źródłach inspiracji autora prawego skrzydła DG. Wniosek ten nie kłóci się z prawdopodobnym założeniem, że Gall Anonim, jak również autor scenariusza prawej części DG, mogli korzystać ze wspólnego źródła, jakim była *Liber*

⁵⁰ Por. zwł. M. Szczepan, *Bulla Eugeniusza III z 4 IV 1148 r.*..., s. 213–240.

⁵¹ J. Powierski, *Co naprawdę wiemy o pobyście...*, s. 45.

*de passione martiris*⁵². W tym wypadku byłaby inspiracją odnoszącą się co najwyżej do scen związanych bezpośrednio z męczeństwem, a następnie translacją ciała św. Wojciecha (kwatery od XIV do XVIII). Nie można zupełnie wykluczyć, że *Liber de passione martiris* była źródłem powstałym w XII w. oraz zawierała już zniekształconą wersję najdawniejszej hagiografii poświęconej męczeństwu i translacji św. Wojciecha. Chrząst Prusa w kontekście kwatery XI jest od niej zupełnie niezależny, a tylko potwierdza, że autor DG oparł się na wzorcu Prusów jako apostatów. Przypomnijmy więc, że odnosił się on do stosunków polsko-pruskich w XII w., kiedy to w wyniku działań biskupa włocławskiego Wernera miała miejsce tymczasowa chrystianizacja części Prus⁵³, natomiast w latach osiemdziesiątych XII w. w okresie tworzenia scenariusza DG planowano jej przywrócenie⁵⁴.

Abstract

The Policy of the Prussian Mission in the Symbolism of the Gniezno Doors: On a Side Note of Gerard Labuda's Concept

The images on the right leaf of the Gniezno Doors are clearly meant to express the character of the policy of the Prussian mission that was supposed to be carried out at the end of the 12th century. Among them, a negative depiction of Prussia regarding the mission of Adalbert of Prague was noticed, which was supposed to arouse in different viewers (e.g. the knighthood) not only a sense of terror, but also probably an anti-Prussian attitude. Taking into consideration the reference to the 12th-century projects to subject the Prussian lands to the Polish ecclesial

⁵² Por. H.G. Voigt, *Der Verfasser der römischen Vita des Hl. Adalbert*, Prag 1904, s. 158–159; *Slavnikovci ve středověkém písemnictví*, wyd. R. Nový, J. Sláma, J. Zachová, Praha 1987, s. 77; R. Grzesik, *Literackie wzorce ikonografii...*, s. 6–7. Nie znamy pochodzenia tego zaginionego źródła. Nie można wykluczyć, że Gall Anonim, korzystając z tego źródła, przedstawił tylko jego streszczenie w kontekście wykupu przez Bolesława Chrobrego ciała św. Wojciecha na wagę złota. Być może wzmiankowana przez Galla Anonima *Księga o męczeństwie św. Wojciecha* była przeróbką miejscowej, a jej pierwotna wersja dotarła do Polski wraz z odnowieniem kultu św. Wojciecha. Musimy wobec tego uwzględnić przełom XI i XII w. Sprawa wymaga jednak odrębnych badań.

⁵³ M. Szczepan, *Bulla Eugeniusza III z 4 IV 1148 r....*, s. 213–240.

⁵⁴ M. Szczepan, *Przynależność kościelna ziemi...*, s. 227–251; O znaczeniu biskupstwa włocławskiego w przebiegu misji pruskiej świadczą późniejsze okoliczności nadania biskupowi Chrystianowi Santyru, zob. M. Szczepan, *Okoliczności nadania Santyru biskupowi pruskiemu Chrystianowi. Nowe ujęcie badawcze* [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 12, red. S. Górzyński, Warszawa 2012, s. 69–89.

and political influences (reorganization of the Kuyavian diocesan structure and the Prussian crusades of the Piast kings), this reminder of the martyrdom of St. Adalbert also had its significance. This was also pointed out by master Vincent, who suggested that the Prussians were dangerous not only for the body, but also for the soul itself. The evangelistic overtone (Prussians as apostates, not pagans) of the methodology of the Christianization of Prussia was probably the reason for creating the scenario visible on the right leaf of the Gniezno Doors. It was important to draw attention to the convergence between the sections of the door and the bordure framing the particular scenes from the Prussian mission of St. Adalbert. Mutual complements confirm that the sections of the right door, although not as well executed as the left, were located correctly. Contrary to the position assumed by Gerard Labuda, section XI of the door, which refers to the baptism of a Prussian, not a Polan, according to *Tempore illo* was supposed to show the religious perversity (apostasy) of the Prussians.

Il. 1. Drzwi Gnieźnieńskie (cyt. za *Drzwi Gnieźnieńskie – dokumentacja fotograficzna*, red. M. Walicki, t. III, Wrocław 1956)

Il. 2. Walka bohatera (Herkulesa?) ze smokiem znajdująca się w kontekście kwatery X (Wyprawa św. Wojciecha do kraju pogańskiego – Prus) (cyt. za *Drzwi Gnieźnieńskie – dokumentacja fotograficzna*, red. M. Walicki, t. III, Wrocław 1956)

Il. 3. Małpa jedząca winogrona – motyw bordiury występujący paralelnie do kwatery XI (Chrzest Prusa) (cyt. za *Drzwi Gnieźnieńskie – dokumentacja fotograficzna*, red. M. Walicki, t. III, Wrocław 1956)

Il. 4. Motyw tygrysa (cyt. za *Drzwi Gnieźnieńskie – dokumentacja fotograficzna*, red. M. Walicki, t. III, Wrocław 1956)

Il. 5. Walka bohatera (Herkulesa?) z Ptakami Stymphalijskimi znajdująca się w kontekście kwatery XVIII (Złożenie do grobu ciała św. Wojciecha) (cyt. za *Drzwi Gnieźnieńskie – dokumentacja fotograficzna*, red. M. Walicki, t. III, Wrocław 1956)